

pa je priručnik zbog toga opskrbljen dobrim popisima literature o pomoćnim disciplinama. Valja, ipak, spomenuti da su razmjerno oskudni pregledi njihova razvitka u našoj historiografiji, osobito diplomatike. Autor je pri tom bio ograničen i objektivnim razlozima (odviše malen, od izdavača unaprijed određen, opseg knjige), pa nije bilo moguće iscrpnije izlaganje razvitka hrvatske diplomatike. Uza sve to bilo bi dobro da su barem spomenuta i naša *bella diplomatica*, prije svega oko naših najstarijih isprava, u kojima je, uz V. Novaka, J. Nagyja, L. Katića, D. Švoba, M. Baradu, S. Antoljaka, N. Klaić i druge, i sam autor sudjelovao. U jednom budućem izdanju priručnika valjalo bi o tome voditi računa.

Praktičnost Stipišićeva priručnika najjasnije dolazi do izražaja u trećem dijelu — o *Kronologiji*. Kao i prethodna dva, i on je podijeljen u više poglavlja: *Uvod* (171), *Osnovni dijelovi datuma* (172—174), *Datiranje po svetkovinama* (175—176), *Reforma kalendara* (177), *Ere ili počeci brojenja godina* (178—179), *Početak godine* (180—181), *Kontrolni elementi datuma* (182—183) i *Odabrani kronološki priručnici i rasprave* (184—185). Spomenuta poglavlja sadrže sve najvažnije upute za praktično izračunavanje datuma u našim srednjovjekovnim ispravama. Osobitu vrijednost daje im vezanost uz domaću izvornu građu, odnosno dragocjena objašnjenja o načinu datiranja u našim ispravama. S. je i u tom dijelu nastojao da istakne naše rukopise, pa reproducira jednu tablicu iz vrlo zanimljiva Astronomskog kalendara samostana sv. Krševana u Zadru iz kraja XIII stoljeća. Praktičnu upotrebljivost priručnika dopunjuju dva posljednja poglavlja: *Kalendar kršćanskih blagdana* (186—188) i *Kronološke tablice* (189—227), koji omogućuju preračunavanje datiranja po stalnim i pomičnim svetkovinama. Osobito je dragocjeno što je S. reproducirao *uskršne tablice* prema Grotefendovu priručniku »*Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*«. Premda je do 1960. izašlo čak deset izdanja tog priručnika, ipak je on u nas prilična rijetkost, pa Stipišićev udžbenik korisno popunjava tu prazninu.

Ocjenujući na kraju Stipišićev priručnik u rasponu od postavljena do ostvarena cilja: jednostavnost i praktična korisnost, moramo zaključiti da smo njime dobili izvrsno, prijeko potrebno djelo kojemu gotovo nema zamjerke. Ukusna i lijepa oprema knjige sasvim je u skladu s njezinom vrijednošću.

Tomislav Raukar

DALMACIJA 1870, Zadar 1972, str. 296.

Od 5—7. XI 1970. održan je u Šibeniku i Zadru znanstveni skup u povodu stote obljetnice pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor. Sredinom 1972. izašao je iz tiska zbornik »DALMACIJA 1870.« koji sadrži referate pročitane na skupu. Zbornik je uredio Dinko F o r e t i ć.

Od šesnaest rasprava objelodanjenih u zborniku samo jedna je posvećena izravno događaju koji je poslužio kao povod za organiziranje toga znanstvenog skupa. Moglo se, doduše, očekivati da će veći broj priloga biti posvećen uzrocima te izravnim i neizravnim posljedicama pobjede Narodne stranke 1870, ali je razumljivo što je ta obljetnica iskorištena (a to je bila i namjera organizatora skupa) kao prilika da se još jednom okupi veći broj znanstvenih radnika na istraživanju društveno-gospodarskih i političkih odnosa u Dalmaciji za vrijeme preporoda. Većina priloga rezultat je novih istraživanja, ali se — za razliku od onih objelodanjenih u zborniku »Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri« (Zagreb 1969),

posvećenom stogodišnjici početka preporoda,¹ — ne može reći da mnogi od njih bitno proširuju naše dosadašnje poznavanje preporodne problematike, a neki zahtijevaju i kritički osvrt.

I. Karaman, »Sastav i društveno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća« (11—36), stavlja težište na srednjodalmatinsko područje, tj. na oblast splitske trgovačko-obrtničke komore. Pošto je, kako konstatira, bila do sada temeljitije obrađena samo gospodarska djelatnost dalmatinskog građanstva u pomorstvu, tj. u južnoj Dalmaciji, ta rasprava omogućava potpuniji uvid u gospodarske i društvene prilike Dalmacije kao cjeline u preporodnom razdoblju, a s tim u vezi također u gospodarsku i društvenu podlogu političkih stranaka i njihovih programa. Treba istaknuti i autorov pristup toj problematici. Pošto je konstatirao da je jedno od bitnih obilježja preporodnog pokreta kod Hrvata »identičnost onog društvenog čimbenika koji je bio glavni i određujući nosilac tog pokreta, tj. buržoazije u širem smislu tog pojma« (11), i da je građanstvo angažirano u žitnoj trgovini između južne Ugarske i mora igralo u vrijeme ilirizma istaknutu ulogu u gospodarskom životu sjeverne Hrvatske, autor ističe važnost trgovačkog sloja srednje Dalmacije, koji (za razliku od južnodalmatinskih pomorskih trgovaca) nije bio uključen u svjetski promet već je trgovao proizvodima pokrajine ili posredovao u razmjeni između jadranskog područja i bosansko-hercegovačkog zaleđa. Gospodarska djelatnost ovog sloja — inače najjačeg oslonca Narodne stranke u dalmatinskim gradovima i varošima — bila je, konstatira on, vitalno vezana uz gospodarske prilike u pokrajini i uz stanje saobraćajnica prema zaleđu te njegovim stavovi »u znatnoj mjeri odražavaju tadašnja goruća pitanja privrednog napretka Dalmacije« (16). Zbog toga stanje dalmatinske privrede prikazuje sa stanovišta »mogućnosti koje su imali građanski gospodarski krugovi tog područja za razvitak svog trgovačkog poslovanja« (18).

U raspravi o »Ekonomske osnovi političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji« (37—54) B. Zelić-Bučan donosi i nešto novih podataka o gospodarskom razvitku Dalmacije od 50-ih do 70-ih godina XIX st., pri čemu ističe važnost

¹ Znanstveni skup u povodu stote obljetnice početka narodnog preporoda u Dalmaciji i Istri održan je 1962, a zbornik »Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri« (v. moj prikaz u Časopisu za suvremenu povijest II, 1970, 2, 253—256), s referatima podnesenim na skupu, izišao je iz tiska tek 1969. U zborniku je Dalmaciji posvećeno devet priloga s oko 270 strana velikog oktava. Između njih treba napose istaknuti tri priloga D. Foretića (»O ekonomskim prilikama u Dalmaciji od polovice 19. stoljeća do prvoga svjetskoga rata«, »Društvene prilike u Dalmaciji od polovice 19. stoljeća do prvoga svjetskoga rata« i »Borba za ponarodenje općina u Dalmaciji 1865—1900«) te priloge J. Grabovca (»Narodne čitavnice«), Vj. Maštrovića (»Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji«) i J. Ravlića (»Neke prilike iz kulture za vrijeme narodnog preporoda«). G. Novak (»Narodni preporod u Dalmaciji«) sintetizirao je rezultate svojih ranijih istraživanja, J. Beroš piše o tome »Kako je došlo do osnivanja lista 'Il Nazionale'«, a K. Prijatelj o »Likovnoj umjetnosti u Dalmaciji u doba narodnog preporoda«. Prilozi, napose oni koje sam istaknuo, donose mnogo novih rezultata znanstvenih istraživanja preporodnog (ali i šireg) razdoblja. Oni, kao što se vidi i iz naslovâ, ne obrađuje »velike« političke teme, nemaju cilj da sintetski obuhvate preporodna zbivanja, ali se bave područjima koja neposredno pridonose njihovu razumijevanju. Mnogi, često detaljni podaci — ponekad (kao kod D. Foretića) izneseni tabelarno — o gospodarskim, društvenim, kulturnim, u širem smislu političkim i dr. problemima i kretanjima omogućuju stvaranje općenitijih zaključaka o preporodnom fenomenu i njegovoj podlozi, dok drugi upozoravaju na mogućnosti daljnjih istraživanja. Zbog toga su ti prilozi vrijedan doprinos historiografiji o preporodu u Dalmaciji, a bilo bi poželjno da priloga takve vrste imamo više.

tranzitne trgovine između bosansko-hercegovačkog zaleđa i jadranskih luka kao najpogodnijeg izvora za akumulaciju kapitala potrebnog gospodarskom uzdizanju pokrajine. Zaključuje da je politička i prometna odvojenost od Bosne i Hercegovine rađala kod dalmatinskih privrednika želju »da se što tješnje, pa i politički povežu kako sa svojim zaleđem tada u turskoj vlasti, tako i s ostalim zemljama Habsburške monarhije« (44). Autorica konstatira da je težnja za združenjem s Bosnom bila zajednička narodnjacima i autonomašima, da su narodnjaci zbog toga u »ekonomskoj argumentaciji« svoje propagande u prilog sjedinjenju sa sjevernom Hrvatskom iznosili kao »temeljni argumenat« (44) tvrđnju da će ostvarenjem tog programa lakše i brže doći do sjedinjenja Dalmacije s Bosnom.

Podaci koje autorica donosi vrijedni su kao daljnje upozorenje o zainteresiranosti dalmatinskih narodnjaka za Bosnu, ali decidan odgovor na pitanje kakva je bila ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke autorica nije dala, premda je ono u naslovu navedeno kao osnovni sadržaj rasprave. S obzirom na tvrđnju da su »privredni krugovi Dalmacije« (tj. građanstvo koje je bilo nosilac preporoda) »ubrzo [...] uvidjeli ekonomsku osnovanost političkog programa Narodne stranke« (50), a autorica govori isključivo o zainteresiranosti tih krugova za Bosnu, njen zaključak je, čini se, da su upravo njihovi interesi u Bosni bili ekonomska podloga programa sjedinjenja sa sjevernom Hrvatskom, tj. da su dalmatinski narodnjaci istupili s tim programom u očekivanju da će njegovim ostvarenjem posredno ostvariti svoj primarni ekonomski interes i politički cilj — sjedinjenje s Bosnom. Nadalje, pošto autorica tvrdi da ni otpor autonomaša sjedinjenju sa sjevernom Hrvatskom »nije potjecao iz emotivnih razloga ni iz nacionalnih pobuda« (48), jer su i oni priznavali slavenstvo Dalmacije, već iz želje činovničkog sloja za ekonomskom ekspanzijom u Bosni i njegova straha da sjedinjenjem sa sjev. Hrvatskom ne izgubi društveni a time i gospodarski položaj, te općenito tvrdi da su u Dalmaciji u preporodno doba »politička opredjeljenja počivala dobrim dijelom na ekonomskim osnovama« (50), nameće se kao njen daljnji zaključak da je temeljna razlika između narodnjaka (tj. »privrednih krugova«) i autonomaša (tj. birokracije) bila u namjeri prvih da u Bosni nastupaju zajedno s građanstvom sjeverne Hrvatske i želi drugih da osiguraju svoj opstanak i svoju ekonomsku ekspanziju u Bosni. Autorica, međutim, griješi kad autonomaše i narodnjake dijeli kao dva različita društvena sloja. Autonomaštvo se, naime, ne može izjednačavati s birokracijom, jer je ono mnogo šire od tog sloja (o tome v. prilog D. Foretića »O etničkom sastavu...«). Također se ne može neutralizirati nacionalna komponenta autonomaškog i aneksionističkog programa (i na taj način stvoriti njihovu što čišću ekonomsku podlogu) dajući jednako značenje izjavama autonomaša i narodnjaka o slavenstvu Dalmacije. Slavenstvo autonomaša i narodnjaka nije bilo jednako, jer su autonomaši slavenstvo Dalmacije izdizali na razinu nacionalne kategorije, a narodnjaci su ga stavljali u okvir nacionalnog jugoslavenstva. Zbog toga je, ne poričući evidentni interes narodnjaka i autonomaša za Bosnu, potrebno svakako utvrditi i što su narodnjaci u gospodarskom pogledu izravno očekivali od sjedinjenja sa sjevernom Hrvatskom (s kojom su inače gospodarski bili veoma slabo povezani), što je programu sjedinjenja privlačilo sloj pomorskih trgovaca koji su svoje kapitale stjecali u prometu stranom robom i na stranim tržištima i onih slojeva koji su bili uključeni u proizvodnju i promet domaćim proizvodima, te koliki je bio stvarni udio gospodarskog i također evidentno različitog nacionalnog momenta u nastanku aneksionističkog i autonomaškog programa.

Usput upozoravam da autoričina izračunavanja omjera činovnika unutar odraslog muškog stanovništva u gradovima nisu točna. Autorica je pretpostavila da odraslo muško stanovništvo čini 40% stanovništva pokrajine, ali izračunavanja na temelju podataka koje donosi I. Karaman (12) pokazuju da je taj postotak iznosio 34,7%, te je omjer za činovništvo još povoljniji.

Kao suvišan aneks djeluje poglavlje o »Pavlinovićevoj seljačkoj politici i novom programu Narodne stranke«. Prije svega, Pavlinovićev program »Hrvatska misao« iz 1869. nije novi program Narodne stranke niti je uopće program Narodne stranke. Pavlinović ga je izradio za uži krug istomišljenika, ali ni tu nije dobio podršku. Drugo, teško je govoriti o Pavlinovićevoj seljačkoj politici, pa nazvali je i »svojevrsnom«, pogotovu što i sama autorica konstatira da ona nije bila plod »neke ideologije i klasne angažiranosti« (51). Pavlinović je, doduše, pokazivao stanovito nepovjerenje prema gradskom stanovništvu i gradskoj inteligenciji i jedini je od vođa Narodne stranke zalazio u »puk«. Međutim, za ocjenu takova njegova stava i djelovanja bilo bi odlučno ustanoviti kojem se sloju na selu obraćao svojim programom samostalnosti, cjelokupnosti i ustavnosti Hrvatske. Zbog toga bi iz tvrdnje da je dalmatinski seljak, slijedeći Pavlinovića, »mogao lako prionuti i prionuo [...] uz zastavu hrvatskog državnog prava« (53) trebala stajati temeljitija istraživanja, a da bi ona mogla imati težinu znanstvene činjenice. Govoriti, pak, o Pavlinoviću kao »hrvatskom seljačkom apostolu, neke vrsti preteći braće Radića« (51), sasvim je neumjesno, jer između njihovih nacionalno-političkih i socijalnih shvaćanja nema nikakvih dodirnih točaka.

S. O b a d, »Politika Narodne i autonomaške stranke prema agrarnom pitanju u Dalmaciji (1860—1870)« (55—62), donosi podatke koji se većim dijelom odnose na problem dubrovačkog kmetstva, a kolonat tek usput dodiruje. Zaključuje da se ni narodnjaci ni autonomaši, zbog svojih klasnih interesa, nisu zalagali za rješenje agrarnog pitanja. Zahtjev da zemlja bude »onoga tko je obrađuje« ne može, nasuprot autorovoj ocjeni, dati »socijalističko obilježje« (62) nemirima konavoskih seljaka. On ostaje u okvirima zahtjeva građanske revolucije i može se (s obzirom na to, uključuje li ukidanje feudalnih odnosa uz naknadu ili bez nje, zadržava li neke obaveze seljaka i sl.) raspravljati jedino o tome s kojim građanskim programom se poklapa.

D. Foretić piše »O etničkom sastavu stanovništva Dalmacije u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti« (63—86).

U prvom poglavlju donosi podatke iz djela K. Czoerniga »Etnographie der Oesterreichischen Monarchie« o etničkom sastavu stanovništva Dalmacije prema popisu iz 1851. Postavlja pitanje, iz kojih su motiva i pod čijim utjecajem svi dalmatinski Slaveni u tom djelu navedeni kao Srbi, ali ne pokušava dati neki odgovor pošto nije ulazio u istraživanja. Put za rješenje toga problema (uostalom, nimalo neobičnog za to vrijeme) je onaj koji je naznačio i sam autor: tragom spisa dalmatinskog namjesništva o popisu iz 1851. u bečkim arhivima i općenito rad u bečkim arhivima i knjižnicama.

U daljnjim poglavljima autor govori o kretanju broja talijanskog stanovništva u Dalmaciji u razdoblju od kraja 50-ih i početka 60-ih godina XIX st. do 1910, ali težište stavlja na usporedbu podataka iz 1880. i 1900. Pošto statistički podaci iz početka razmatranog razdoblja ne postoje, autor je prihvatio Seraglijevu tvrdnju da je u to doba moglo u Dalmaciji biti najviše 20.000 Talijana. Iznijevši zatim podatke da je g. 1880. bilo 27.305 a 1900. svega 15.279 stanovnika talijanske narodnosti, konstatira da je godina 1880. kulminaciona točka uspona talijanskog stanovništva u Dalmaciji. Kao što je autor uočio (i zatim upotrijebio kao potvrdu svoje teze o karakteru talijanske narodnosti u Dalmaciji), do radikalnog opadanja talijanskog stanovništva došlo je u općinama koje su neposredno prije ili nakon 1880. prešle iz autonomaških u narodnjačke ruke. Broj talijanskog stanovništva bio je 1880. i 1900. u nekim od tih općina ovakav: Stari Grad 2163 — 169, Komiža 1197 — 37, Vis 3292 — 200, Split 5280 — 1149, Trogir 1960 — 170. U općinama koje su narodnjaci prije osvojili kretanje je bilo različito, a u cjelini pokazuje tendenciju laganog pada. Već je u diskusiji na znanstvenom skupu izražena (Vinko Foretić)

opravdana sumnja u vjerodostojnost podataka iz 1880. s obzirom na realnu mogućnost da je pritisak autonomasa u općinama koje su još uvijek ili donedavno držali znatno utjecao na izjašnjavanje stanovnika i iznesena je pretpostavka da se ovako naglo opadanje broja Talijana do 1900. može pripisati nestanku tog pritiska. Podaci koje je autor donio veoma su korisni, ali je opravdana rezerva prema njihovoj interpretaciji, tim prije što se oni ne odnose na nacionalnu pripadnost nego na saobraćajni jezik.

Autor autonomаштво promatra kompleksnije od B. Zelić-Bučan i smatra da je taj sloj bio sastavljen od birokracije, skupine doseljenog talijanskog stanovništva i odnarođenih pojedinaca a da je talijansko stanovništvo bilo njegov glavni nosilac. Konkretnim podacima iz 1910. o društvenom sastavu talijanskog stanovništva potvrđuje (što se nadovezuje na slične konstatacije suvremenika iz početka preporoda o autonomasima) da je ono bilo najbogatiji i najobrazovaniji sloj u pokrajini. Autor, međutim, pripadnost dalmatinskih Talijana »feudalno-građansko-birokratskoj eliti« (84), kao sloju koji se može održati samo potporom vlasti (što potkrepljuje podacima o njihovu naglom opadanju nakon gubitka vlasti u pojedinim općinama), smatra temeljem njihova nastanka i opstanka. Takvu tezu trebalo bi tek potvrditi istraživanjem geneze talijanstva u Dalmaciji. Konkretno, postavlja se pitanje koliko je ono rezultat uključenosti talijanskog življa Dalmacije (uz neminovne pridošlice iz slavenske većine) u proces konstituiranja talijanske nacije u cjelini, koliko rezultat njegova ranijim historijskim razvojem nastalog položaja gornjeg sloja dalmatinskog društva, a koliko rezultat evidentnog dalmatinskog partikularizma. Svakako, političko autonomаштво ne može se (kao što čini autor) od same njegove pojave izjednačavati s talijanstvom. Autonomаштво je započelo kao politički pokret kojem je svrha uglavnom bila očuvanje dalmatinske i slavo-dalmatske nacionalne posebnosti. Potporom austrijskih vlasti postalo je ono najjačom unutrašnjom preprekom sjedinjenju Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, a možda je (kako pretpostavlja autor) potporom austrijskih vlasti i nastalo, ali i tada samo kao politička pojava koja se uz to nadovezala na već postojeće tendencije. Ne može se, naime, poreći (što autor čini) da je autonomаштво imalo temelj u ranijem historijskom razvoju, napose u stoljetnoj političkoj, prometnoj, gospodarskoj i kulturnoj odvojenosti Dalmacije od ostalih hrvatskih zemalja i izloženosti viših slojeva (ne samo onih talijanskog porijekla) utjecaju talijanske kulture. Dalmatinstvo je, prema ispravnom opažanju R. Petrovića, u prvoj polovini XIX st. i u shvaćanjima netalijana poprimalo elemente nacionalnog osjećaja. U vrijeme preporoda takve su tendencije bile prevladane, a dalmatinstvo izdignuto na razinu nacije ostalo je izrazom historijski uvjetovanog pokrajinskog partikularizma. Dalmatinstvo je, kako konstatira Petrović, bilo »faktor koji je cijepao ono što je samim historijskim razvojem proizvodnih snaga i odnosa išlo ka objedinjavanju«, te je bilo »historijski osuđeno na propast, jer se javljalo kao prepreka na putu konstituiranja hrvatske nacije.«² Zasnovano kao historijska pojava na elementima dotadašnjeg historijskog razvoja, ono nije bilo dovoljno bogato sadržajem a da bi se moglo održati ili konstituirati kao zasebna nacionalna individualnost. Suprotstavljajući se hrvatstvu, ono se (zadržavši političku formu autonomашtva) moralo okrenuti drugoj naciji, onoj koja mu je iz određenih vlastitih unutrašnjih elemenata bila najbliža, tj. talijanstvu. Zbog toga se ne može tvrditi da je talijanstvo u Dalmaciji — kojem je, kako konstatira i autor, izvorište ipak bilo u doseljenom talijanskom življu, ali ne samo u njemu — nastalo isključivo na socijalnim i političkim temeljima, premda se ni te momente ne smije zanemariti u tumačenju njegova nastanka, širenja, asimilatorne snage ili, pak, i biološkog opadanja. Ako možemo razumjeti narodnjake kad su,

* R. Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968, 262—267.

angažirani u izravnom sukobu, tvrdili da u Dalmaciji ne postoji talijanska narodnost, danas se njihove tvrdnje ne mogu uzimati kao znanstvena istina, već i zbog toga što su u kontradikciji s ostalim podacima koje autor navodi. A ocjenu da je talijanstvo u Dalmaciji bilo »vještačka tvorevina« (82) treba zamijeniti mnogo sadržajnijom ocjenom na temelju istraživanja geneze talijanstva, tj. talijanske nacionalne manjine, dijela talijanskog etničkog tijela na hrvatskom tlu, njegove etničke, kulturne, društvene i političke podloge. Dalmatinski Talijani su svojom politikom suprotnom težnjama goleme većine stanovništva Dalmacije, napose kasnijim irendentizmom, doista u krajnjoj konsekvenci sami sebe osuditi na propast. Ne smije se, međutim, ni u istraživanju uzroka takve politike zanemariti isprepletenost društvenog i nacionalnog momenta. U svakom slučaju, podaci koje autor donosi pokazuju da je kroz pola stoljeća, od 1851. do 1900. broj talijanskog stanovništva nezatno porastao (od 13.701 na 15.279) i da je u idućem desetljeću uglavnom stagnirao. Kakvo je bilo kretanje između 1851. i 1900. teško je sa sigurnošću utvrditi, jer je već podatak o najviše 20.000 oko 1860. aproksimativan. Nakon 1851. je vjerojatno došlo do porasta. Podatak iz 1880. je, kao što sam rekao, nepouzdan i porast talijanskog stanovništva do te godine vjerojatno nije bio tako velik, pa prema tome ni opadanje kroz idućih 20 godina tako katastrofalno a da bi moglo poslužiti kao argument u prilog tvrdnji da je propast tog stanovništva proizlazila iz nekih njegovih imanentnih socijalnih osobina.

A. Šupuk, »Stanovništvo Šibenika od početka XIX stoljeća do kraja sedamdesetih godina« (87—97), donosi podatke koji su tim zanimljiviji što nisu doneseni u globalu već kroz dinamiku društvene i nacionalne strukture pojedinih dijelova grada (Grada, Dolca i Varoša), pridolazak stanovništva sa sela i prodor stanovništva jednog u drugi dio grada te porast važnosti težačkog i građanskog Varoša.

J. Beroš, »Preludij u Dalmaciji 1860/61. sjedinjenju s Hrvatskom i Slavonijom — za sjedinjenje i protiv njega« (101—124), govori o stavu narodnjaka, autonomaša, namjesnika Mamule i austrijske vlade prema sjedinjenju Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom od trenutka kada je taj problem 1860. pokrenut nastupom F. Borellija u pojačanom Carevinskom vijeću do zasjedanja Dalmatinskog sabora 1861. Dosadašnje poznavanje tih zbivanja nadopunja podacima crpljenim uglavnom iz *Pozora*.

D. Foretić, »Izbori za sabor Dalmacije 1870.« (125—146), jedini izravno govori o događaju kojem je zbornik posvećen. On govori o općim političkim uvjetima u kojima su se izbori održali i koji su omogućili pobjedu Narodne stranke, o izbornom sistemu, toku i rezultatima izbora te radu sabora. Vrijedno je pažnje autorovo tumačenje uzroka koji su naveli narodnjake da ponište mandate čak sedmorici autonomaških zastupnika. Narodnjaci su, naime, željeli svoju pobjedu učvrstiti izborom svojih predstavnika u Zemaljski odbor, a raspored zastupnika prema kurijama bio je takav da je autonomašima omogućavao izbor dvojice od pet članova odbora, što je narodnjake ponukalo na potez koji je, kako kaže autor, pobjedi na izborima »oduzeo nešto njene čistoće, da bi joj dao veću političku težinu, što je svakako bilo korisnije« (144). Veoma su korisni prilozi s popisom zastupnika saborskog saziva 1861, 1864, 1867. i 1870.

U prilogu »Neki pogledi o hrvatskom narodnom preporodu u Dalmaciji« (147—157) Vinko Foretić iznosi u obliku teza svoja shvaćanja o nekim osnovnim značajkama Narodnog preporoda u Dalmaciji. Zadržavajući se na periodizaciji postavlja tezu da je preporod započeo već 30-ih ili 40-ih godina XIX stoljeća, da od uvođenja ustavnog života započinje njegova druga faza i da preporod završava potkraj XIX stoljeća, pri čemu — kao ne baš prelomne točke, ali kao »važne događaje« (147) — ističe pokretanje *Zore dalmatinske* 1844. i prelazak dubrovačke

općine u hrvatske ruke 1899.³ Autor, međutim, ne navodi koji argumenti govore u prilog takvoj periodizaciji. Kriterij bi morao svakako biti u shvaćanju osnovnog sadržaja i cilja preporoda. Iz autorova izlaganja vidi se da preporod shvaća kao buđenje »obamrle« narodne svijesti, prekidanje asimilacionih i separacijskih procesa i učvršćenje jedinstva hrvatskog naroda. Što se tiče prve karakteristike, bolje je govoriti o konstituiranju moderne hrvatske nacionalne svijesti, o procesu koji je i na dalmatinskom tlu stvarao nacionalitet kao novu historijsku kategoriju na novoj društvenoj osnovi, jer pojam buđenja obamrle nacionalne svijesti sadrži u sebi obnovu iste, već postojeće kvalitete. Treba uz to razlikovati proces konstituiranja moderne nacionalne svijesti od preporodnog pokreta koji pretpostavlja određenu proširenost nacionalne ideje i određeni intenzitet nacionalnog osjećaja i političkog djelovanja u cilju osiguranja osnovnih uvjeta za nacionalni opstanak i razvoj. Zbog toga se može govoriti o početku procesa konstituiranja moderne hrvatske nacionalne svijesti i o pretečama preporoda u 30-im i 40-im godinama XIX st., ali o preporodnom pokretu možemo govoriti tek od obnove ustavnog života. Završetak preporodnog pokreta je ipak najrealnije stavljati u godinu 1882, jer je dotada dalmatinsko građanstvo izvojevalo maksimum uvjeta koje je, s obzirom na konstelaciju političkih snaga unutar Monarhije i na svoje snage, moglo za svoj nacionalni razvitak postići. Politička borba od tada gubi intenzitet, zamah i sveobuhvatnu koncentraciju snaga oko pojedinih problema, a svi kasniji uspjesi — postizani u velikim vremenskim razmacima — neće bitno mijenjati kvalitetu postignutu do 1882. Proces konstituiranja hrvatske nacionalne svijesti tekao je i nakon 1882, a ako se može govoriti o 90-im godinama kao o nekoj granici, onda je ona u tome što je hrvatska nacionalna svijest u građanskom sloju (pa i u Dubrovniku, nadvladavši pokret Srba-katolika) dosegla razinu koja se dugo nakon toga neće podizati niti obuhvaćati druge društvene slojeve. Točna je autorova konstatacija o kontroverzama između hrvatstva, slavenstva i dalmatinstva, o različitim njihovim nijansama i istodobnom prisustvu u različitoj mjeri u shvaćanjima pojedinih intelektualaca (bolje: općenito građanstva), koje su se na kraju kristalizirale u hrvatstvu (ili srpstvu). Te »kojekakve misli« nisu se, međutim, »kotile« (150) proizvoljno, jer je svaka od njih imala svoju tradiciju i suvremenicima nije bilo jednostavno ustanoviti koja je od njih na liniji daljnjeg historijskog razvoja a koja vodi u slijepu ulicu. Nije na mjestu suprotstavljati te ideje shvaćanjima »širokih masa« koje su ostale privržene hrvatskom imenu, jer se tu radi o različitoj kvaliteti. Etnička svijest dalmatinskog sela nije ni do 90-ih godina postigla razinu nacionalne svijesti, a sam preporodni pokret nije bio upućen seljaštvu kao društvenom sloju nego u prvom redu građanstvu, premda je selo (tj. onih 12% seljaka koji su imali samo aktivno pravo glasa) bilo glavni oslonac narodnjaka na izborima.

Zbog svega toga ne može se, govoreći o »paralelnosti« Hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji i sjevernoj Hrvatskoj, kao po kvaliteti jednake uspoređivati fenomene Ilirskog pokreta s istodobnim zbivanjima u Dalmaciji, ili fenomene »druge faze preporoda« u Dalmaciji (kako autor, uostalom, ne sâm, naziva preporod od početka 60-ih godina) s istodobnim zbivanjima u sjevernoj Hrvatskoj. Preporod u Dalmaciji i sjevernoj Hrvatskoj je, naime, »paralelan« jedino sadržajno, kao historijska pojava, ali ne i vremenski. Fenomeni 60-ih i 70-ih godina u Dalma-

³ Svojedobno je i autor ovih redaka postavio sličnu tezu u pitanju završetka preporoda. Izričito navodeći da se radi o tezi, naveo sam da se završetak preporoda, shvaćenog kao proces konstituiranja moderne hrvatske nacionalne svijesti u dalmatinskom građanstvu, može obilježiti nastupom generacije mladih, liberalnih pravaša 90-ih godina XIX stoljeća. (N. Stančić, Hrvatska nacionalna i državna misao Mihovila Pavlinovića. U povodu otkrića Pavlinovićeve programa »Hrvatska misao« iz 1869. god., Encyclopaedia moderna VI, 1971, br. 16, str. 76).

ciji odgovaraju onima 30-ih i 40-ih godina u sjevernoj Hrvatskoj. Zbog toga borba dalmatinskih narodnjaka za uvođenje narodnog jezika u upravu, sudstvo i školstvo (da upotrijebim autorove usporedbe) nije adekvatna borbi protiv nametanja mađarskog jezika nakon nagodbe u sjevernoj Hrvatskoj, ali odgovara istovrsnoj borbi iliraca, premda dalmatinski narodnjaci nisu više morali rješavati pitanje jedinstvenog hrvatskog književnog jezika i pravopisa. Isto tako jugoslavenstvo dalmatinskih narodnjaka odgovara ilirstvu, a ne jugoslavenstvu Račkog i Strossmayera, kojih hrvatstvo sasvim jasno ulazi u kategoriju nacionalnog.

Vrijedna je pažnje autorova primjedba da bi analiza izbornih rezultata (s obzirom na kurijalni izborni sistem i napose na činjenicu da su općinska vijeća bila izborna tek od 1864) pokazala kako je snaga autonomaša bila manja nego što se obično pretpostavlja.

V. Maštrović, »Uvođenje hrvatskog jezika u dalmatinski sabor« (159—178). Uz brojne, uglavnom već poznate podatke iz političkog života i napose borbe za ponarodenje uprave, sudstva i školstva te o jezičnoj praksi u dalmatinskom saboru, napose nakon što je Narodna stranka 1870. dobila većinu, autor govori o dvjema odlukama sabora: onoj iz 1861. kojom je kao službeni jezik sabora uveden talijanski uz pravo zastupnika da upotrebljavaju i hrvatski, te onoj iz 1883. kojom je kao službeni jezik sabora proglašen »narodni jezik hrvatski i srpski« uz pravo zastupnika da upotrebljavaju i talijanski.

Prilog J. Ravlića, »Matica dalmatinska u podizanju narodne svijesti 1862—1870« (179—200), temelji se uglavnom na literaturi. Autor više govori o nastojanjima B. Petranovića 1848. oko osnivanja Matice dalmatinske i njenom postanku g. 1862. Podaci o djelovanju Matice veoma su škrti i odnose se gotovo isključivo na podatke o izdavačkoj djelatnosti. Najveći dio priloga ispunjen je već poznatim podacima o preporodnim zbivanjima, a nedostaje analiza djelovanja Matice dalmatinske koja bi pokazala koliki je bio njen udio u »podizanju narodne svijesti«.

T. Ganza-Aras, »Pitanje sjedinjenja nakon uspostave dualizma« (201—228), govori na početku (na temelju podataka iz *Narodnog lista*) o stavu austrijske vlade, stranaka u Ugarskoj, federalističkog kruga oko *Zukunfta*, pojedinih struja unutar Narodne stranke te autonomaša prema sjedinjenju sa sjevernom Hrvatskom nakon uspostave dualizma. Zaključuje da je nagodbom — premda je ona mogla zbog svoga državnopravnog temelja pobuditi u Pavlinovićevoj struji nadu u ostvarljivost sjedinjenja — »Dalmacija *via facti* ostala autonomna pokrajina«, čime je »čitava gotovo desetljetna borba za sjedinjenje inicirana 1860. na proširenom Carevinskom vijeću završila porazom« (208). U daljnjem tekstu autorica razrađuje stav autonomaša i pojedinih struja unutar Narodne stranke prema sjedinjenju te uzroke i temelje na kojima je njihov stav počivao. Potrebno je, međutim, zadržati se na autoričinu izlaganju o strujama unutar Narodne stranke, jer ocjene koje iznosi ne potvrđuje izvorima ostajući na razini jedne teze.

U autoričinoj ocjeni liberalizma u većine pripadnika Narodne stranke postoji očigledna kontradiktornost. Autorica s jedne strane priznaje da su liberalni narodnjaci podržavali liberalne reforme austrijske vlade nakon 1867, štoviše, da su nakon nagodbe postali manje skloni sjedinjenju Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom iz bojazni da se »u Ugarskoj neće moći uspješno boriti ni za osnovne postavke liberalizma« (202), a s druge strane izjavljuje da je njihov liberalizam (kao i onaj autonomaša) bio »u prvom redu priklanjanje vladi u Beču, u kojoj tada sjede liberali« (210). U cjelini autorica se ipak priklanja posljednjem stavu, tj. liberalizam narodnjaka izjednačava s oportunistom, političkim angažiranjem u prilog provođenju liberalnih reformi u Cislajtanijsko mjesto (iz obzira prema stavu vlade) u prilog sjedinjenju. Autorica s pravom tvrdi da je »stav prema liberalizmu bilo [...] osnovno pitanje, na kojem su se počele lomiti narodnjačke snage« (212), ali (shva-

tivši liberalizam na spomenuti način) sukob unutar Narodne stranke svodi na suprotnost između liberalizma i »demokratizma« pretvarajući ga u politički sukob oko problema sjedinjenja i gotovo sasvim anulirajući sukob vjersko-socijalnih shvaćanja na liniji liberalizam—klerikalizam. Tako ističe da su liberalni narodnjaci radili na postizanju »liberalnih sloboda XIX stoljeća«, što je bila i »službena politika« austrijske vlade, ali u isti red stavlja borbu za jezik i ponarodivanje škola i općina (što svakako nije bila vladina službena politika) s »potiskivanjem crkve iz političkog života« (219). Priznaje Pavlinovićev klerikalizam i konzervativizam koji se ogledao u njegovu protivljenju odvajanju crkve od države i znanosti od crkvenog učenja, ali smatra da se Pavlinovićeve zamjerke liberalima manje odnose na njihov rad u prilog liberalnih reformi a više na to što tu stavljaju težište svog rada, a zanemaruju borbu za sjedinjenje. Autorica je u pravu kad u liberalne zahtjeve ubraja i zahtjeve za uvođenje u javni život jezika većine naroda u Dalmaciji. Taj stav (kao i onaj o slobodi tiska, zbora, dogovora, obrta, trgovine — što spominje u vezi s Pavlinovićem) bio je zajednički svim narodnjacima. U Narodnoj stranci, međutim, nisu postojala samo različita mišljenja, nego je nastao i, nakon nagodbe (tj. uspostavljanjem vlade njemačkih liberala), izbio evidentni sukob oko vjersko-socijalnih pitanja kao što su pitanje opstanka papinske države, pitanje o papinoj nepogrešivosti, uvođenje civilnog braka, ukidanje crkvenog nadzora nad školama, raskid konkordata. Ne može se reći da su ta pitanja za Dalmaciju imala »manje značenje« (220) od pitanja sjedinjenja. Ako je sukob na relaciji liberalizam—klerikalizam u drugim, razvijenijim zemljama imao drugačije oblike te širi sadržaj i domašaj, ne može se poreći značenje takvog sukoba u Dalmaciji (ma koliko on bio ograničen razinom njena društvenog razvoja) kao odjeka evropskih zbivanja i naznake za razinu socijalnih shvaćanja koju su određeni slojevi njenog društva mogli dosegnuti. Zbog toga se pitanje liberalizma (takvog kakav se manifestirao u Dalmaciji) i pitanje sjedinjenja ne može stupnjevati po važnosti. Radi se o dva problema i dva sukoba, iako su iste ličnosti i iste struje bile nosioci s jedne strane klerikalizma i radikalnijeg stava prema sjedinjenju a s druge liberalizma i oportunitizma u pitanju sjedinjenja. Drugo je pitanje (koje u historiografiji nije još dovoljno obrađeno) kakvo je značenje i gdje su uzroci povezivanja tih vjersko-socijalnih i nacionalno-političkih shvaćanja.

Autorica pokušava unijeti neke nove elemente u dosadašnju sliku o nacionalnim shvaćanjima i stavu prema sjedinjenju kod liberalnih narodnjaka. Njene ocjene, međutim, proizlaze dijelom iz neopravdane pretpostavke o povezanosti težnje za sjedinjenjem isključivo s hrvatskom nacionalnom idejom. Nacionalno hrvatstvo doista neminovno nosi sa sobom i ideju sjedinjenja, ali ideja o sjedinjenju nije nužno (bar u to vrijeme) povezana s nacionalnim hrvatstvom. Dalmatinski liberalni narodnjaci bili su zagovornici sjedinjenja, ali za autoricu je sporno i njihovo slavenstvo i njihova težnja za sjedinjenjem.

Liberalni narodnjaci (tj. većina Narodne stranke) doista ni prije nagodbe nisu u prvi plan stavljali izravnu borbu za sjedinjenje. Ne može se, međutim, reći da oni općenito nisu bili »gorljivi pristaše stvarnog sjedinjenja« (211). Narodnjaci su kao cjelina istupili na početku preporoda s programom sjedinjenja i ono je trajno ostalo prvom točkom njihova programa. Međutim, već 1861. pokazalo se da je ta točka njihova programa neostvariva, kako zbog stava austrijske vlade tako zbog autonomaske većine Dalmatinskog sabora koju ta vlada podržava. Već od tada su narodnjaci težište svoje borbe prebacili na stvaranje trajne baze sjedinjenja — na buđenje slavenske nacionalne svijesti, prije svega u građanskom krugu. Ponarodenje je bilo sredstvo za postizanje tog cilja i narodnjaci mu zbog toga obraćaju glavnu pažnju, a sjedinjenje, kao što kaže autorica, dobiva »više narodno-kulturni a manje političko-akcioni karakter« (228), što ne znači da je kao krajnji cilj

odbačeno.⁴ Ova politika dobiva obilježja oportunitizma svakako od trenutka kada se 1870. pojavila realna mogućnost da Narodna stranka dobije većinu u Dalmatinskom saboru. Sama činjenica da je težnja za sjedinjenjem bila protivna dualizmu koji je 1867. provela vlada njemačkih liberala nije još dovoljan argument da se ta ocjena može prenijeti i na razdoblje od 1867. do 1870.

Ako je točno da liberalni narodnjaci pitanje sjedinjenja nisu pokretali iz oportunitizma prema austrijskoj vladi, teško je decidirano tvrditi da je i njihov nacionalni osjećaj bio rezultat oportunitizma prema Beču i obzira prema dalmatinskim Srbima. Autorica priznaje slavenstvo, »okrenutost jugoslavenstvu« i »stanovitu nepreciznost u nacionalnoj orijentaciji« (228) liberalnih narodnjaka predvođenih Mihom Klaićem, ali iz njezina izlaganja proizlazi da se oni po nacionalnim shvaćanjima nisu bitno razlikovali od struje kojoj je na čelu bio Mihovil Pavlinović. Njeno je shvaćanje da su liberalni narodnjaci posjedovali hrvatski nacionalni osjećaj ali su ga zbog svog općenitog oportunitizma svjesno napustili, odnosno da je korijen njihova jugoslavenstva u političkoj sferi. Autorica, naime, tvrdi da većina narodnjaka »nije prihvatila« (228) hrvatsku nacionalnu ideju, odnosno da je kod nje zavladao »stanoviti nacionalni indiferentizam« i to »manje zbog toga, što bi oni bili nacionalno nedovoljno svjesni« (220) a više zbog »oportunitizma prema Beču« i »sloge sa Srbima« (228) tj. zbog uvjerenja »da bi ih hrvatstvo dovelo u sukob sa Srbima i time do cijepanja narodnih snaga« (220). Kod liberalnih narodnjaka, dodaje autorica, »nacionalna svijest ravnala se prvenstveno, a pokatkad i isključivo kroz otpor talijanstvu i okrenutosti jugoslavenstvu« (228).

Što se tiče autoričine tvrdnje da su se liberalni narodnjaci odrekli hrvatske nacionalne ideje iz oportunitizma prema austrijskoj vladi, tj. zbog toga što je » hrvatstvo kao ideja o nacionalnoj posebnosti unutar naroda Habsburške monarhije« (219) bilo protivno težnjama austrijskih dualističkih krugova, treba napomenuti da dualizmu nije bilo opasno nacionalno hrvatstvo nego radikalna i nezavisna hrvatska politika. Isto je tako dualizmu bila opasna težnja za sjedinjenjem Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom bez obzira na nacionalnu ideju pod kojom se pojavila — hrvatsku ili južnoslavensku — pogotovu ako su uz nju pristajali i Srbi. Austrijska vlada spriječila je 1877. slavenski orijentirane narodnjake da donesu saborsku adresu zbog zahtjeva za sjedinjenjem koji je ona sadržavala.

Zajednička borba dalmatinskih Hrvata i Srba i želja da se programu sjedinjenja privuku i autonomaši u vrijeme dok se još nisu okrenuli talijanstvu imala je stanovitog udjela u jačanju već postojeće južnoslavenske ideje kod dalmatinskih narodnjaka. Međutim, pristajanje uz južnoslavensku nacionalnu ideju pokazuje samo na kojem se stupnju razvoja tada nalazio proces konstituiranja moderne hrvatske nacionalne svijesti u dalmatinskom građanstvu. Premda slavenstvo i jugoslavenstvo liberalnih narodnjaka, tj. većine Narodne stranke, doista, kao što kaže autorica, nije pobliže istraženo, historiografija je dosad ipak dala dovoljno podataka za općenit zaključak da je većina narodnjaka u to vrijeme Hrvate i Srbe smatrala jednim narodom, da je jugoslavenstvu pridavala nacionalnu a hrvatstvu i srpstvu »plemensku« osobinu i da je to shvaćanje bilo etapa na putu konstituiranja moderne hrvatske nacionalne svijesti u dalmatinskom građanstvu i imalo mnogo dublju podlogu od trenutnih političkih obzira koji su trajanje te etape mogli samo donekle produžiti. Među liberalnim narodnjacima svakako je bilo i takvih koji su razlikovali Hrvate i Srbe kao dvije nacije (i po tome se slagali s Pavlinovićem) ali su smatrali da se oni mogu »među sobom brojiti« tek nakon što pobijede zajedničkog neprijatelja. Tu se doista, kako kaže autorica, radi o »određenom shvaćanju političke borbe« (220). Ne može se, međutim, na temelju svega jednog dokumenta (pisma F. Lanze) koji sadrži takva shvaćanja donositi općenite zaključke o nacionalnim shvaćanjima liberalnih narodnjaka.

⁴ O tome Petrović, n. dj., 330, 331.

Isto tako ne može se prihvatiti tvrdnja da su liberalni narodnjaci borbu za sjedinjenje napustili i iz obzira prema dalmatinskim Srbima. Autorica dobro uočava da su se dalmatinski Srbi već tada protivili sjedinjenju ako bi ono bilo provedeno pod hrvatskom nacionalnom idejom. Međutim, težnja liberalnih narodnjaka za sjedinjenjem vođena južnoslavenskom idejom nije mogla biti niti je bila smetnja njihovoj suradnji sa Srbima i nije bilo razloga da se te težnje odreknu zbog suradnje sa Srbima. Tek razvojem srpske državne ideje u Dalmaciji i promjenom šire političke situacije postalo je dalmatinskim Srbima neprihvatljivo i sjedinjenje pod južnoslavenskom idejom, a narodnjaci su njihovo protivljenje sjedinjenju osuđivali upravo kao odricanje od stranačkog programa.

Prema tome, ostaje na snazi dosadašnja ocjena da je zapostavljanje borbe za sjedinjenje kod liberalnih narodnjaka prije i poslije nagodbe (pitanje je od kojeg trenutka se taj stav može ocijeniti kao oportunistam) proizlazilo iz njihove procjene vlastitih snaga, položaja sjeverne Hrvatske i općenito odnosa unutar Habsburške monarhije i da je zajednička borba sa Srbima, stvorivši osjećaj zajedništva, usporila proces individualizacije hrvatstva u Dalmaciji, ali se ne može prihvatiti autoričina ocjena da su se liberalni narodnjaci radi oportunistama prema Beču odrekli hrvatske nacionalne svijesti a radi sloge sa Srbima programa sjedinjenja.

Pavlinovićeva shvaćanja iz vremena nastanka programa »Hrvatska misao« (koji znanstvenoj javnosti tada još nije bio poznat)⁵ autorica je izložila na temelju njegovih dvaju govora održanih 1870. u Imotskom. Prikaz bi bio potpuniji da je upotrijebila i njegov govor na otvorenju čitaonice u Jelsi 1868. koji je nastao prije programa, ali već sadrži neke njegove osnovne misli. Sam je Pavlinović smatrao da ta tri govora čine jednu cjelinu.⁶

Sasvim je neutemeljena tvrdnja da Pavlinović nije bio pravaš zbog toga što nije prihvaćao pravašku ideju o »nepriznavanju druge političke nacionalnosti u Hrvatskoj osim hrvatske« (224, 225). Pravaši nisu priznavali Srbe u Hrvatskoj ne samo kao politički narod, nego ni kao naciju različitu od hrvatske. Pavlinović, pak, suprotno autoričinoj tvrdnji, nije priznavao Srbe u Hrvatskoj kao politički narod, ali je priznavao njihovu zasebnu nacionalnu osobinu. Osim toga, nijedna hrvatska stranka do 1918. nije priznavala Srbe u Hrvatskoj kao politički narod, bez obzira na to da li ih je priznavala kao zasebnu naciju u Hrvatskoj.

Autorica dobro uočava da je prijedlog namjesnika Wagnera vodstvu Narodne stranke u užoj Hrvatskoj da se priključi akciji u prilog pripojenja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj mogao biti jedan od neposrednih povoda za nastanak Pavlinovićeva programa.

Osnovnu osobinu struje koju je predvodio Pavlinović autorica vidi u njenoj hrvatskoj nacionalnoj ideji i ustrajanju uz ideju sjedinjenja bez obzira na dualizam i stav austrijske vlade. Pavlinović je doista bio nosilac hrvatske nacionalne i državne ideje i zagovornik isticanja zahtjeva za sjedinjenjem. Teško je, međutim, prihvatiti ocjenu da je Pavlinović želio da sjedinjenje postane »stvaran program« (228), tj. da Narodna stranka stupi u borbu za njegovo ostvarenje. I Pavlinović je, kao i liberalni narodnjaci, svoj rad usmjeravao tako da posredno vodi sjedinjenju — jačanjem »narodnosti u javnom životu« (ali ne slavenske nego hrvatske) i buđenjem »državne svijesti hrvatske«. Dapače je, kako je pisao Kvaterniku, smatrao

⁵ O postojanju Pavlinovićeva programa i dijelom o njegovu sadržaju obavijestio je sudionike skupa u svom referatu autor ovih redaka. Program v. u ovom svesku HZ (N. Stančić, Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića).

⁶ M. Pavlinović — S. Ivičeviću, Podgora 20. VI 1871 (B. Zelić-Bučan, Stojnjak pisama Mihovila Pavlinovića, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu VII, 1969, pismo 58, str. 361).

da bi svaki drugi rad u Dalmaciji »za sad bio neumjesan i združenju škodan«.7 Prema tome, i njegovo isticanje sjedinjenja jedno je od sredstava za širenje i jačanje hrvatske nacionalne i državne ideje. A sjedinjenje je očekivao od akcije dinastije nakon što ona uvidi korist koju bi sama imala od stvaranja jake, ujedinjene i samostalne Hrvatske.

Rad liberalnih narodnjaka bio je usmjeren prvenstveno prema gradovima, dok je Pavlinovićev djelokrug bio širi i uglavnom se poklapao s područjem na kojem su djelovali i franjevci. Njegova hrvatska nacionalna ideja i proizlazi iz veće povezanosti s pukom u kojem je živjela hrvatska etnička svijest, a njegovo nastojanje da nacionalnu ideju unese u šire slojeve moglo je posredno i društvenim razvojem voditi demokratizaciji političkog života i dati veću snagu programu sjedinjenja. S druge strane, Pavlinović se pozivao (između ostalog) na taj dalmatinski puk, tj. na njegove vjerske osjećaje, kada se suprotstavljao liberalnim reformama austrijske vlade i izražavanju u javnom životu liberalnih shvaćanja o vjerskim dogmama od strane dalmatinskih narodnjaka. Zbog toga kad se ocjenjuje da su Pavlinović i njegovi pristaše imali (nasuprot oportunističkim liberalima) »nacionalno jasno izražen program« jer su polagali »sve nade u snagu naroda«, treba ipak najprije odgovoriti na pitanje što je konkretno ta njihova nada značila, u kojoj su mjeri nastojali da »веду narod u rješavanje političkih problema pokrajine« i što je za njih značio pojam »naroda« kojem su se obraćali, a da bi se tu struju nasuprot liberalima moglo označiti kao »demokratsku« (219).

Prilogom (bez znanstvenog aparata) »Miho Klaić i razvitak Narodne stranke« (231—241) T. M a c a n je referirao o rezultatima svojih istraživanja političkog rada i shvaćanja Mihe Klaića sadržanih u disertaciji »Miho Klaić — život i djelo«. Autor između ostalog govori o Klaićevu radu na organiziranju Narodne stranke, borbi za sjedinjenje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom, borbi za ponarođenje, o njegovu stavu prema autonomašima, prema sukobima unutar Narodne stranke (»zemljaštvo«, pitanje liberalizma i hrvatsko-srpsko pitanje) te prema Srbima i Biankinijevoj grupi nakon njihova istupanja iz stranke i dr. Uz to izlaže njegova općenita nacionalna i politička shvaćanja. U krćem ekskursu o autonomaštvu autor je dobro primijetio da je ono kod pojedinaca bilo »iskren zanos ili uvjerenje« (255). Premda se možda radi više o esejističkom izričaju, ne može se prihvatiti tvrdnja o »nepovijesnosti« autonomaštva. Ono je imalo podlogu u ranijem historijskom razvoju, o čemu sâm autor na početku priloga govori, ali hrvatskim nacionalnim konstituiranjem (što autor ističe) gubi uvjete opstanka i njegovo opravdanje nalazi u talijanstvu.

I prilog N. Stančića (također bez znanstvenog aparata) »Misaoni razvoj Mihovila Pavlinovića u šezdesetim godinama XIX st.« (243—253) referat je o rezultatima znanstvenih istraživanja provedenih neovisno o pripremama za ovaj znanstveni skup. Govori o Pavlinovićevu programu »Hrvatska misao« iz 1869 (koji je sâm pronašao), o evoluciji Pavlinovićevih nacionalno-političkih shvaćanja i o uzrocima te evolucije od početka preporoda do nastanka programa.⁸

U raspravi »Preporod u Šibeniku i afera 'Monzanbano'« (255—272) J. G r a b o v a c, na temelju arhivske građe, detaljno opisuje sukob šibenskih pučana-narodnjaka i mornara s talijanskog broda »Monzanbano« g. 1869, o istrazi i dijelom o

⁷ M. Pavlinović — E. Kvaterniku, Podgora, 25. V 1870 (Marin Pavlinović, Studije eseji prikazi, Zagreb 1930, 161).

⁸ Raspravu koja sadrži i podatke o razvoju Pavlinovićevih vjersko-socijalnih shvaćanja u istom razdoblju autor je objelodanio pod naslovom »Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869.« u HZ XXIII-XXIV, 1970—71, 117—145.

diplomatskoj aferi oko tog sukoba. Zaključuje da je sukob izbio spontano kao revolt pučana na izazivačko ponašanje talijanskih mornara i da je u podlozi tog revolta stajalo neraspoloženje pučana prema šibenskim autonomašima.

J. Soldo, »Uloga franjevaca Provincije presvetog Otkupitelja u borbama za ponarođivanje općina u Dalmaciji« (273—287), govori o radu franjevaca na području između Zrmanje i Neretve, gdje su djelovali kao župnici, i donosi podatke koji idu i šire od sadržaja navedenog u naslovu. Zadržava se napose na radu profesora franjevačke gimnazije u Sinju.

U raspravi »Dalmacija i Slovenci oko godine 1870.« (291—296) V. Melik govori o sličnostima i razlikama u procesu svladavanja premoći autonomaša odnosno Nijemaca u dalmatinskom i kranjskom saboru. Konstatira da je izborni red za Dalmatinski sabor, premda se u cjelini može ocijeniti negativno, bio demokratičniji negoli u većini austrijskih pokrajina, što je nesumnjivo išlo u prilog Narodnoj stranci. Ukratko govori o pisanju slovenskih listova o Dalmaciji, o suradnji jedinog narodnjačkog zastupnika u carevinskom vijeću (S. M. Ljubiše) sa slovenskim zastupnicima i dr.

Smatram da je na kraju potrebno osvrnuti se i na dio uvodne riječi urednika D. Foretića. Urednik je dao pregled dosadašnjeg rada na povijesti preporoda u Dalmaciji i iznio neke probleme koji još nisu u dovoljnoj mjeri ili (po urednikovu mišljenju) na zadovoljavajući način obrađeni. D. Foretić smatra da je potrebno provesti daljnja istraživanja nekih problema i zbog »ponekad jednostranog ili nedovoljno argumentiranog tretiranja određene problematike od strane nekih autora«. Posljednja konstatacija (bez obzira na to koliko je točna) ostavlja dojam ograde od nekih priloga tiskanih u zborniku, tim prije što urednik, govoreći o problemima koje bi zbog spomenutih razloga trebalo istražiti, spominje i apostrofira i neke (problem autonomaštva, ocjena Mihovila Pavlinovića) koje obrađuju i pojedini suradnici u zborniku. Autor ovih redaka npr. može shvatiti da se urednikov stav kako se »uza sve dužno poštovanje i priznanje koje dugujemo Pavlinoviću za njegov rad na afirmaciji hrvatske nacionalne misli u Dalmaciji [...] ne može ne uzeti u obzir i ovu drugu (klerikalnu; N. S.) komponentu njegove ličnosti« odnosi upravo na njegovu ocjenu o uzrocima nastanka Pavlinovićevih nacionalnih i političkih shvaćanja te da urednik tu ocjenu smatra »jednostranom« i »nedovoljno argumentiranom«.

Znanstveni radnici nisu anonimni »neki« autori, već sasvim određene osobe koje imaju svoja imena i — pretpostavimo — savjest znanstvenog radnika i svijest da javnosti predočeni rezultati njihovih istraživanja podliježu kritici znanstvene javnosti. Prihvativši se znanstvenog rada oni su prihvatili i mogućnost konfrontacije. Ocjene rada znanstvenih radnika su, osim toga, ne samo prihvatljive nego i neophodne, jer pridonose napretku znanosti, ali da ispune svoju svrhu mora biti jasno najmanje to na koje i čije stavove se odnose. Zbog toga nema nikakva smisla iznositi negativne, zapravo diskvalificirajuće, ocjene na račun rada tek »nekih« autora i u vezi s »određenom« problematikom. Iznoseći takve ocjene njihov autor samo daje na znanje da ima svoje privatno mišljenje o sasvim određenim ključnicama sasvim određenih autora, ali ne želi ili jednostavno ne smatra potrebnim da ga javno definira i uputi na pravu adresu. Vjerojatno je i uredniku jasno da se takve ocjene odnose na svakoga i nikoga i da su zbog toga, što se znanosti tiče, potpuno nesvrhovite — dakako, ukoliko upravo takve kakve su iznesene nemaju neku drugu svrhu.

Nikša Stančić

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXV—XXVI

1972—73

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb